

32. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / [сост. Морозова А. В., Полетун Н. М.; предисл., прилож. Морозовой А.В.]. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006. – 200 с.

33. Члены Государственной Думы первого, второго и и третьего созыва // Энциклопедический словарь Гранат. – 13 изд. – М., б.г. – Т. 17. – С. 2'–27'.

Александр Рахно

ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ А. А. МУХАНОВ: ВЕХИ ЖИЗНИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья посвящена анализу жизненного пути, общественно-политической и земской деятельности предводителя дворянства Черниговской губернии в 1899–1904 гг., депутата I Государственной думы Российской империи А. А. Муханова (1860–1907).

Ключевые слова: А. А. Муханов, Новозыбков, Чернигов, предводитель дворянства, земство, гласный, Государственная дума.

Oleksandr Rakhno

LEADER OF NOBILITY THE PROVINCE OF CHERNIHIV O. O. MUKHANOV: MILESTONES IN THE LIFE AND PUBLIC ACTIVITY

The article is devoted to the analysis of life, public, political and zemstvo activity the leader of nobility the province of Chernihiv in 1899–1904, the deputy of the I State Duma in the Russian Empire O. O. Mukhanov (1860–1907).

Keywords: O. O. Mukhanov, Novozybkiv, Chernihiv, leader of nobility, zemstvo, member of the Duma, State Duma.

Стаття надійшла до редакції 5.11.2015

УДК 94(477)''179/1917''+929.52(477)

Андрій Чуткий

**ДО БІОГРАФІЇ РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ:
ІСТОРІЯ ЗДОБУТТЯ ОСВІТИ С.М. ДРАГОМАНОВИМ**

Стаття присвячена маловідомому представнику родини Драгоманових – сину Михайла Петровича Драгоманова – Світозару. Реконструється процес здобуття Світозаром Драгомановим середньої та вищої освіти. Акцентується увага на початках його наукової праці. Стаття заснована на документах з архіву Київського комерційного інституту.

Ключові слова: історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, С.М. Драгоманов, український національно-визвольний рух.

Вивчення персоналій, котрі зробили вагомий внесок у розвиток державного будівництва, науки, культури та інших сфер суспільного життя буде неповним, якщо не досліджувати їх генеалогії – як в площині пращурів, так і нащадків. Останній аспект є особливо актуальним для переломного в історії України періоду – межі ХІХ–ХХ ст., тобто часу, коли відбувся справжній злам її соціокультурного і навіть до певної міри – цивілізаційного поступу, що позначився на розриві зв'язків між поколіннями, із фізичним винищенням нащадків визначних українських родин репресивними органами держав-поневолювачів або їх загибеллю у вирі боротьби за відродження політичної незалежності України. У цьому контексті цікавим буде вивчення біографії (точніше – початків самостійного життя й входження у майбутню професійну діяльність через здобуття вищої освіти) сина визначного українського науковця і суспільно-політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова – Світозара (Святозара) Драгоманова, доля якого є практично невідомою фахівцям, не кажучи вже про широкий загал української громадськості.

Ця «забутість» обумовлена двома чинниками. По-перше, Світозар Драгоманов безперечно «розчиняється на фоні» свого визначного батька. По-друге, період його дорослого життя припав в основному на часи панування радянської влади, котра розглядала його батька як «буржуазного націоналіста», а самого Світозара піддала переслідуванню і лише еміграція врятувала його від загибелі, але зумовила «забуття» на Батьківщині. Натомість сам він був цікавою особистістю, щиро

цікавився дослідницькою діяльністю і доволі рано виявив самостійні нахили на науковій ниві, почав формуватись як доволі перспективний вчений-економіст і лише вкрай важкі обставини часу, на який припала його науково-педагогічна діяльність, не дозволили йому повною мірою реалізувати свої здібності. Крім того, варто наголосити на його неоднозначному ставленні до української культури (зокрема – мови, яка йому важко давалась внаслідок зростання за кордоном), що суттєво різнило його від батька і теж є цікавим, але до певної міри – показовим прикладом впливу обставин часу на зміну позицій нащадків визначних діячів українського суспільно-політичного руху XIX ст. Тож ця особа заслуговує на дослідження як показовий приклад долі багатьох представників славетних родин українських наукових, педагогічних та громадських діячів XIX ст. При цьому створення комплексного уявлення про їх нащадків дозволяє показати якого рівня могла б досягнути українська наука і культура за нормальних обставин у XX ст.

Основу джерельної бази дослідження становлять: особова справа С.М. Драгоманова з архіву Київського комерційного інституту, що збереглась у повному обсязі і містить значний масив документів, які дозволяють реконструювати всі складові періоду його навчання у цьому ВНЗ, а також й інші деталі його біографії загалом; а також справа про закордонне відрядження. Також залучені наукові звіти про його закордонні відрядження у 1911 та 1914 рр., що були опубліковані в «Известиях Киевского коммерческого института». Окрім цього залучено й низку документів, що відображають загальне тло життя інституту, в якому він вчився. Використано дослідження, які пояснюють обставини тих часів або ж присвячені особам визначних науковців, що викладали у Київському комерційному інституту в період, коли в ньому навчався С.М. Драгоманов.

Ранній період життя С.М. Драгоманов відомий мало (як і вся його біографія) та інформація про нього сповнена неточностями. Так, найбільш показовим є уявлення про те, що він здобув вищу освіту у Політехнічному інституті. Проте саме у період дитячих та юнацьких років відбувається формування особистості, тож його реконструкція є вкрай важливою для правильного розуміння психології, ціннісних установок, пояснення мотивацій тощо кожної особистості.

Народився Світозар Михайлович Драгоманов 17 червня 1884 р. в Пленполі у Женевському кантоні Швейцарії, як зазначено в його автобіографії. При цьому з копії свідоцтва про народження з'ясовується точний час народження С.М. Драгоманов – 29 червня 1884 р. «в чотири години 40 хвилин вечора», а також його повне ім'я «Святозар Олег», що відповідало практиці католицького світу (хоча самі імена характерні для православних країн, і зокрема перше – для Болгарії) і що його батько «Михайло Драгоманов, по професії професор, з Гадяча в Україні (Росія), мешкає в Пленполі», а мати – «родом з Росії» Людмила Кучинська, завірена російським консулом у Женеві у 1897 р. [2, арк. 6]. Вказівка на походження М.П. Драгоманов з «України» безперечно була зроблена ним особисто і засвідчує його яскраво виражену українську самоідентифікацію, а отже може ставити під сумнів тезу про надмірні автономістські політичні ідеали цього українського суспільно-політичного діяча. Натомість поставлена у дужках приписка-роз'яснення «Росія» була, вочевидь, зроблена місцевим чиновником, для якого Україна була невідома і він вирішив внести уточнення.

Також в особовій справі С.М. Драгоманов з архіву Київського комерційного інституту зберігаються: копія свідоцтва про дворянство, видана йому як синові М.П. Драгоманов Полтавським дворянським депутатським зібранням 15 травня 1904 р. [2, арк. 4]; свідоцтво про хрещення (за православним обрядом) у Софії (у якому зазначено, що він та його батьки російські піддані – що спростовує іноді лунаючи заяви про те, що емігрувавши М.П. Драгоманов втратив російське підданство, а сам документ був наданий для підтвердження київським нотаріусом «пані Людмилою Михайлівною Драгомановою, котра мешкає у м. Києві по Паньківській вулиці у будинку № 14»). При цьому зазначено, що хрещеним батьком виступав мешканець Софії Нікола Ніков [2, арк. 5]. Останнє дозволяє припускати, що у Софії М.П. Драгоманов не підтримував особливо тісних взаємин з вихідцями з Російської імперії.

З автобіографії С. Драгоманов зрозуміло, що початкову та середню освіту він здобував за кордоном. Так, з 1891 по 1895 р. він навчався у паризькому лицейі Jason de Sully [2, арк. 2, 42]; а з осені 1895 р. перейшов на навчання до 7-го класу коледжу імені Кальвіна в Женеві, де навчався до кінця 1897 р. Останнє, вочевидь, було пов'язано із тим, що зі смертю батька (2 липня 1895 р.) матеріальне становище родини погіршилось. Цим можна пояснити і повернення його матері (разом із дітьми) до України в 1897 р., де у них були родичі, котрі могли надати матеріальну підтримку, і які їх властиво й запросили. Тож з осені 1898 р. С. Драгоманов перейшов на навчання до Четвертої київської гімназії, як він сам згадував, – був прийнятий до третього класу гімназії [2, арк. 42]. Розрив

у навчанні був обумовлений потребою вивчити російську мову, якою він початково володів на низькому рівні, оскільки спілкувався французькою.

З атестату С.М. Драгоманова про закінчення 4 червня 1904 р. Четвертої київської чоловічої гімназії (у якій він провчився 6 років) дізнаємося, що він за час навчання у гімназії «поведінки був зразкової, у відвідуванні та підготовці уроків дуже старанний, у виконанні письмових робіт досить акуратний, у класі був уважним і усіма предметами займався з цілковитим інтересом» [2, арк. 2]. Він навчався у восьмому класі гімназії переважно на «4»; по латині, грецькій мові та географії мав «3» бали, а «5» – лише з закону Божого та французької мови [2, арк. 2]. На випускних іспитах у гімназії С. Драгоманов отримав: з закону Божого – 5, російської мови – 4, латині та грецької – 3 відповідно, з математики – 5, історії – 5 (вочевидь далась взнаки особистий вплив батька), з французької мови – 5 (що цілком закономірно, оскільки у кантоні Швейцарії, в котрому він народився і починав навчання, переважала саме французька мова) [2, арк. 2].

Зрештою, документи з архіву Київського комерційного інституту детально відновлюють обставини здобуття С.М. Драгомановим вищої освіти. Зокрема, 13 липня 1909 р. він подав заяву про вступ на економічне відділення цього ВНЗ [2, арк. 1], тоді як традиційно вважалось, що він закінчив Політехнічний інститут і про його навчання у Комерційному інституті було невідомо. При цьому з'ясовується, що на той момент він вже припинив навчання у Київському політехнічному інституті, куди вступив 1904 р., але не закінчив його, оскільки у заяві про вступ до Комерційного інституту він іменує себе «колишнім студентом». Це підтверджується й посвідченням з Київського політехнічного інституту, з якого слідує, що С.М. Драгоманов вступив до цього ВНЗ (на хімічне відділення) у серпні 1904 р., тобто одразу ж по закінченні гімназії, але був відрахований 1 лютого 1909 р. «за невнесення плати за навчання» [2, арк. 10]. Але оскільки одразу ж потому він вступив до Київського комерційного інституту де попервах самостійно (і своєчасно) оплачував навчання, то вочевидь його відрахування з Політехнічного інституту відбулося не через несплату за навчання – це було явищем похідним від чогось іншого (вочевидь відсутністю симпатії до обраного там фаху). При цьому і в автобіографії С. Драгоманов зазначив, що вчився у Політехнічному інституті, а з 1909 р. перейшов до Комерційного інституту [2, арк. 42]. З документів з особової справи С.М. Драгоманова з архіву Київського комерційного інституту випливає, що його було зараховано одразу на другий курс [2, арк. 11].

З-поміж інших цікавих документів з особової справи С.М. Драгоманова з архіву Київського комерційного інституту можна виокремити лист від нього до канцелярії інституту від 28 липня 1910 р. з проханням про висилку пільгового квитка для проїзду залізницею від Ковеля до Києва, у якому адреса відправника заявлена як «масток М.П. Косача» [2, арк. 9], що засвідчує його спілкування з близькими та рідними його батька, зокрема й з Лесею Українкою, а отже і сповідування тих самих українських симпатій, що й його батько.

18 травня 1911 р. С.М. Драгоманов подавав прохання про дозвіл на закордонне відрядження на час літніх канікул [2, арк. 12] – практика, що усталилась і характеризувала навчальний процес у Київському комерційному інституті, даючи можливість студентам набувати практичного досвіду обраного фаху та вивчати кращі досягнення у майбутній сфері своєї професійної діяльності. Дозвільні документи інститутом були надані досить оперативно (а саме 21 травня) і він виїхав до Швейцарії.

Згідно попереднього плану свого закордонного відрядження С.М. Драгоманов накреслив наступний маршрут: Львів – Відень – Мюнхен – Цюрих – Базель – Женева – Відень – Буда – Пешт – Київ [3, арк. 1]. При цьому прохання на це відрядження С. Драгоманов подав ще 24 січня 1911 р., зазначивши у ньому й мету своєї поїздки за кордон: «Цікавлять мене питання пов'язані з розвитком кооперації, а також міський благоустрій» [3, арк. 2]. Також він зазначив, що країною у якій буде досліджувати дане питання обирає Швейцарію, оскільки «досконало володіє французькою мовою» [3, арк. 2]. Зазначу, що паралельно із С. Драгомановим заяву на дозвіл поїхати влітку у відрядження до Швейцарії для «вдосконалення у мовах, ознайомлення з розвитком кооперації» подала студентка інституту Едуарда Станіславівна Красницька [3, арк. 3]. Наскільки вони координували цю свою поїздку судити складно, але у заяві С. Драгоманова на це відрядження положення про бажання вивчати кооперативний рух було закреслене, що можна розцінювати як прагнення допомогти Красницькій, бо відряджати за кордон двох осіб з однією метою інститут не погодився б. До того ж вона навчалась на тому ж відділенні та курсі, що й С. Драгоманов. Тож можна припускати про певне кооперування їх для цієї поїздки.

Аналізуючи підхід С. Драгоманова до цього закордонного відрядження не можна не помітити наявного у нього наукового бачення, при цьому у площині економічних досліджень він по суті стояв на засадах модерної для того часу течії економічної думки – інституціоналізму [13, с. 420–450]. Так, він визначав, що задля кращого вивчення міського господарства Швейцарії потрібно вивчити місцеве законодавство (що не було властивим для пануючого тоді у Європі маржиналізму і натомість відповідало соціально-правовому напрямку інституціоналізму, що тільки зароджувався у США). Аналогічний характер мало й бажання розглядати всі процеси в динаміці, порівнювати централізацію та децентралізацію в міському управлінні тощо, а також і здійснити порівняння бюджетів міст Швейцарії «та наших», що були визначені С. Драгомановим у написаній власноруч програмі дослідження [3, арк. 4–4 зв.].

Як слідує з листа Драгоманова до Київського комерційного інституту, 4 липня (за новим стилем) 1911 р. він перебував вже у Цюриху [3, арк. 14]. Водночас Красницька адресувала свого листа з-за кордону до інституту 1 липня з Женеви [3, арк. 15], тобто маршрути їх відряджень можливо не завжди й співпадали. В серпні 1911 р. Святозар Драгоманов повідомляв з Женеви, що направив на адресу інституту книги (у п'яти пакетах), що призначені для статистичного кабінету [2, арк. 14–15] – отже дбав про інтереси своєї alma mater. Сама ж поїздка до Швейцарії могла бути викликана не лише науковим інтересом до економіки цієї країни, але й бажанням відвідати місця, де пройшли перші роки його життя (він побував у Женеві, де колись мешкали його батьки, а він починав здобуття освіти).

Натомість складена Е. Красницькою програма закордонного відрядження, хоча й не містила деталізації маршруту [3, арк. 12], була значно ширшою [3, арк. 5–10 зв.]. У ній Красницька, зокрема, апелювала до праць сучасних економістів пояснюючи причини високого рівня розвитку кооперації в Швейцарії, при цьому відслідковує витоки кооперації в Швейцарії з 1840-х рр., досліджує її вплив на економіку та становище населення, роль соціалістичного руху у справі кооперації тощо. Отже, загалом засвідчує добру обізнаність із цим питанням, хоча і зазначає, що потребує підвищення рівня володіння мовою задля кращого вивчення джерел [3, арк. 3].

По поверненню з-за кордону С. Драгоманов 3 жовтня 1911 р. подав прохання про звільнення від плати за навчання на один семестр [2, арк. 16], що, вочевидь, зумовлювалось значними витратами під час закордонної поїздки. Подання мотивувалось відсутністю доходів (мешкав разом з матір'ю, підробітків не мав і отримував 300 руб. на рік «від Літературного фонду») та особливими успіхами у навчанні: з семи екзаменів чотири були здані на «п'ять» і три – на «чотири» [2, арк. 17]. 29 січня 1912 р. прохання про звільнення від плати за навчання було повторено, тепер вже на новий, весняний семестр [2, арк. 18]. При цьому в опитувальному бланку інституту у графі «місячний заробіток і якого роду» з'являється дописка «10–15 руб. на місяць співробітництвом у друзі», що засвідчує початок літературної діяльності. Також С. Драгоманов зазначив, що мешкав тільки з матір'ю у Києві «вже 14 років» і що мати володіла у місті «двома садибами, які дають деякий дохід», а також продовжував отримувати по 300 руб. на рік від літературного фонду [2, арк. 19]. Оскільки цього разу йому було відмовлено у звільненні від плати за навчання (і що, скажемо відверто, було цілком вмотивованим, оскільки чимало студентів винаймали квартири і тому їх матеріальне становище було набагато тяжчим), то 1 травня 1912 р. до директора Київського комерційного інституту надійшов лист від Комісії для допомоги потребуючим вченим, літераторам і публіцистам Академії Наук Російської імперії з проханням повідомити коли спливає крайній термін внесення плати за навчання для «сина покійного вченого і літератора Святозара Михайловича Драгоманова» [2, арк. 20]. А 16 травня 1912 р. вище зазначена комісія Академії Наук повідомила директора Київського інституту, що внесе плату за навчання в інституті у розмірі 100 руб. за С. Драгоманова у другій половині червня 1912 р. [2, арк. 22].

Влітку 1912 р. Святозар Драгоманов залишався у Києві, посилено працюючи у статистичному кабінеті та бібліотеці інституту, що засвідчується його проханням на ім'я директора Київського комерційного інституту про дозвіл відвідувати вище зазначені підрозділи інституту в канікулярний час [2, арк. 23]. Загалом, на відміну від значної частини студентів інституту, котрі не справлялись із навчальним планом і тому розтягували період навчання в інституті на значно довший термін за офіційно визначені чотири роки навчання, С. Драгоманов пройшов кожен семестр навчання в інституті без затримок і засвідчував старанність та наполегливість у процесі навчання. При цьому більшість дисциплін йому викладали визначні науковці, що засвідчується і відмітками у його матрикулі. Так, енциклопедію права та цивільне право йому викладав А.К. Мітюков, а вчення про державу, адміністративне та міжнародне право – О.О. Ейхельман [10, с. 144–152, 199–203],

економічну історію Росії та нову російську історію – ректор інституту М.В. Довнар-Запольський [7], фінансове право – Л.М. Яснопольський [10, с. 213–215], статистику, демографію та міське господарство – О.О. Русов [16], економічну географію Південно-Західного краю (тобто – України) – А.І. Ярошевич, історію середніх віків – М.М. Бубнов, описове товарознавство – П.Р. Сльозкін [8], робітниче питання – К.Г. Воблий [9; 2, арк. 46 зв. – 57].

У 1914 р. С. Драгоманов завершив навчання у Київському комерційному інституті. З метою підготовки дипломної роботи 12 червня 1914 р. він звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням надати йому свідоцтво на виїзд за кордон [2, арк. 27], яке й було надане 17 червня терміном до 1 вересня 1914 р. [2, арк. 28–28 зв.]. Він виїхав для участі у Першому міжнародному з'їзді представників міст у Генті [2, арк. 42]. Це засвідчено і звітами, надрукованими в «Известиях Киевского коммерческого института» про його закордонні відрядження [11; 12]. Важливо зазначити, що його курсова робота на тему «Муніципальні підприємства в Швейцарії» була схвалена О.О. Русовим [2, арк. 58], котрий відзначався вимогливістю до студентських робіт. Отже, його позитивна оцінка засвідчувала високий рівень курсової роботи С. Драгоманова. Треба зазначити, що керівництво О.О. Русовим науковою роботою С. Драгоманова пояснювалось й з іншої сторони. Адже ж він знав і поважав його батька та поділяв погляди останнього, а тому можливо він свідомо взяв керівництво над дипломною роботою С. Драгоманова.

У зв'язку з початком Першої світової війни С. Драгоманову було складно повернутись додому і як результат він із запізненням складав випускні іспити. Проте цікаво, що одразу ж після повернення з-за кордону С. Драгоманов одружився – 15 жовтня 1914 р. він подав заяву до керівництва Київського комерційного інституту щодо надання йому свідоцтва про відсутність перешкод на вступ у перший шлюб (одружувався з «Антоніною Іванівною Шкурською, донькою спадкового почесного громадянина Івана Івановича Шкурського») і що дане свідоцтво просив переслати до «церкви Микільсько-Ботанічного саду у м. Одеса» [2, арк. 32], що й було зроблено [2, арк. 30], а сам шлюб було укладено 26 жовтня 1914 р. [2, арк. 33]. Оскільки його було укладено одразу ж після повернення С. Драгоманова з-за кордону, то можна припускати, що він повертався до України через Одесу, а отже Чорним морем через нейтральні на той час балканські держави до яких, у свою чергу зі Швейцарії, де він перебував у закордонному відрядженні, він міг дістатися через Італію, яка тоді також ще не вступила у війну.

6 квітня 1915 р. С. Драгоманов подав до ректора Київського комерційного інституту прохання про звільнення його від плати за навчання у поточному семестрі, оскільки він склав «всі залікові іспити та практичні заняття ... до настання поточного семестру» [2, арк. 34]. Щоправда, наявна в його особовій справі квитанція засвідчує, що 50 руб. за весняний семестр 1914–1915 навчального року йому таки довелось сплатити [2, арк. 37]. Водночас, С. Драгоманов подав прохання на ім'я директора інституту щодо виготовлення залікового свідоцтва [2, арк. 35]. Тимчасове свідоцтво про закінчення навчання в Київському комерційному інституті було йому виписане 20 квітня 1915 р. [2, арк. 40].

Проте лише у серпні 1916 р. С. М. Драгоманов звернувся до ректора Київського комерційного інституту з проханням допустити його до складання випускних іспитів [2, арк. 41]. Такий значний часовий розрив між завершенням навчання восени 1914 р. і заявою про допуск до складання випускних іспитів (серпень 1916 р.) може бути пояснений як обставинами особистого життя С. Драгоманова (вище згадуваним шлюбом, що безумовно внесло корективи у ритм його життя), так і загальними змінами в тогочасній ситуації, зумовленими Першою світовою війною. Як відомо, внаслідок контрнаступу німецьких та австро-угорських військ на Південно-Західному фронті навесні – влітку 1915 р. російська влада прийняла рішення про евакуацію установ, включно з закладами освіти з Правобережжя на 300 верст на схід від Дніпра [5, арк. 125; 1, арк. 4]. Київський комерційний інститут, як і Університет св. Володимира, було евакуйовано до Саратова, де й пройшов 1915–1916 навчальний рік [14, с. 88–89; 5, арк. 19 зв.]. Ця обставина змісила багатьох студентів припинити навчання в інституті (їх загальна кількість зменшилась майже у два рази [4, арк. 91]), оскільки переїзд був пов'язаний зі значними матеріальними витратами і до того ж в Саратові, внаслідок накопичення значної маси евакуйованих осіб, склалась страшна дорожнеча і умови життя загалом були вкрай складні [15, с. 132; 6, арк. 40.]. Тож С. Драгоманов, вочевидь, через ці обставини і мусив залишитися у Києві.

Повертаючись до складання С. Драгомановим випускних іспитів знов стикаємось з незрозумілою ситуацією – він (як зазначалося вище) особисто подав заяву з проханням про допуск до складання іспитів 31 серпня 1916 р., тобто коли інститут вже повернувся з евакуації до Києва [5, арк. 408; 6, арк. 47.]. Проте як слідує з подання від інституту до призовної дільниці Києва (грудень

1916 р.) до складання іспитів С. Драгоманов «не приступав» [2, арк. 44]. Зрозуміло, що сам розрив у процесі навчання міг знеохотити С. Драгоманова до подальших зусиль з підготовки та складання випускних іспитів. До цього могли додатись і об'єктивні складнощі зумовлені необхідністю утримувати свою сім'ю, що було безперечно складно для людини, котра починала професійну кар'єру і до того ж – за умов Першої світової війни та наростання соціально-економічної кризи в країні. Попри це в подальшому, у 1920-х роках, він викладав у Київському комерційному інституті, який тоді мав назву Київський інститут народного господарства.

Отже, дане дослідження допомогло деталізувати ключові моменти дитинства й юності та здобуття освіти сином М.П. Драгоманова. Зокрема, було чітко з'ясовано всі етапи здобуття Драгомановим середньої та вищої освіти, як і те, що економічна сфера щиро зацікавила його – саме тому, вочевидь, він й перейшов з Політехнічного інституту до Комерційного. Це ж засвідчується й активністю під час всього періоду навчання. Подібна еволюція в кар'єрі (порівняно із батьком, який був гуманітарієм) відображала загальні тенденції у суспільстві – різке зростання ролі економіки та уваги суспільства загалом до питань матеріального добробуту й комфорту. Водночас розриви у процесі здобуття диплому були свідченням посиленого негативного впливу обставин зумовлених Першою світовою війною, що значно ускладнили можливості як для навчання і наукової діяльності, так і для нормального життя загалом. Таким чином, дане дослідження може бути покладене в основу вивчення біографій інших нащадків визначних українських фамілій, а також і прислужитись для створення праць більш загальної тематики, пов'язаних з історією України перших десятиліть ХХ ст., зокрема періоду Першої світової війни.

Джерела та література:

1. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 354, спр. 99.
2. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74.
3. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 353.
4. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891.
5. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277.
6. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279.
7. Верба І. Київська історико-економічна школа М.В. Довнар-Запольського / Ігор Верба, Дмитро Карпусь. – К.: Центра пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 148 с.
8. Вергунов В.А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862 – 1927) / В.А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2007. – 180 с.
9. Вірник Д.Ф. Нариси з історії економічної думки України / Д.Ф. Вірник. – К., 1956. – 387 с.
10. Гриценко І.С. Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920 / І.С. Гриценко, В.А. Короткий. – К.: Либідь, 2009. – 256 с.
11. Драгоманов С.М. Муниципальные предприятия в Швейцарии / С.М. Драгоманов // Известия Киевского коммерческого института. – К., 1912. – Кн. XVIII. – С. 91–121.
12. Драгоманов С.М. Первый международный съезд представителей городов / С.М. Драгоманов // Известия Киевского коммерческого института. – К., 1915. – Кн. XXIX. – С. 1–28
13. Історія економічних учень / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – Т. 2. – 575 с.
14. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Белград, 1935. – Репринт. вид. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2007. – 104 с.
15. Ульяновський В. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський / В. Ульяновський, В. Короткий, О. Скиба. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 311 с.
16. Чуткий А. Праця О.О. Русова в Київському комерційному інституті / А. Чуткий // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2015. – № 4. – С. 148–156.

Андрей Чуткий

К БИОГРАФИИ СЕМЬИ ДРАГОМАНОВЫХ: ИСТОРИЯ ПОЛУЧЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ С. М. ДРАГОМАНОВЫМ

Статья посвящена малоизвестной личности из семьи Драгомановых – сыну М.П. Драгоманова Светозару. Реконструируется процесс получения Светозаром Драгомановым среднего и высшего образования. Акцентируется внимание на началах его научной деятельности. Статья базируется на неизвестных документах из архива Киевского коммерческого института.

Ключевые слова: *история Украины, Киевский коммерческий институт, С. М. Драгоманов, украинское национально-освободительное движение.*

Andrii Chutkyi

ON BIOGRAPHY OF DRAGOMANOV FAMILY: HISTORY OF OBTAINING EDUCATION BY S. DRAGOMANOV

This scientific paper is devoted to lesser-known member of Dragomanov family – M. Dragomanov's son Svitozar Dragomanov. Process of him receiving secondary and higher education is studied. Particular focus is placed upon beginning of his scientific work. The paper is based on documents presented by archive of Kyiv commercial institute.

Key words: *Ukrainian history of XX century, Kyiv commercial institute, S. Dragomanov, Ukrainian national liberation movement.*

Стаття надійшла до редакції 6.11.2015

УДК 94-059.1(477.51-25): [821.161.2:
725.945-044.235(477.53-25)] "1903"

Тамара Демченко

ЧЕРНІГІВЦІ НА «СВЯТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ»

У статті висвітлено перебіг та історичне значення урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 р., проаналізовано роль представників чернігівської інтелігенції в організації свята.

Ключові слова: *пам'ятник І. Котляревському, український національно-визвольний рух, чернігівська інтелігенція, українська література, заборона української мови.*

Відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві – подія знакова для українського національно-визвольного руху. Саме так вона оцінюється у всіх нерадянських «історіях». М. Аркас писав: «По-між інтелігенцією на Україні тим часом все більше і більше виявляється самосвідомість, національний рух шириться, і це добре виявилось було у 1903 році на Полтавському святі, коли одкривали у Полтаві пам'ятник батькові українського письменства. [...] Тут були заступники од усіх країв України, з Галичини і Буковини, – зібрались і вчені, і письменники наші» [1, с. 383]. У праці Н. Полонської-Василенко виокремлено ще один історично вагомий аспект цієї події: «Одночасно з здобуванням українською культурою почесного місця щораз гостріше відчувалася потреба, – підкреслювала авторка, – здобути права для української мови. Обмеження її викликало різкі конфлікти: у Полтаві, під час відкриття пам'ятника Котляревському, заборонено виголошувати привітання українською мовою; тоді делегати відмовилися виступати і поклали на стіл президії українські тексти промов в папках» [26, с. 412]. М. Грушевський прийшов до висновку про позитивне значення демаршу представників інтелігенції: «Коли в 1903 р. при відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві українські делегації, не допущені до голосу з українськими привітаннями, демонстративно покидали святочне зібрання [...], се в тодішній важкій тиші могло вважатися корисним інцидентом, пригадуючи суспільності ганебні заборони українського слова» [3, с. 78]. С. Єфремов, якому належить визначення «свято української інтелігенції», вбачав його непроминальне значення у тому, що: «Багато з теперішніх свідомих українців початок своєї свідомості рахують од пам'ятного дня – 30 серпня 1903 р. Сей день скинув їм полуду з очей [...]. В історії українського руху це був рішуче поворотний момент» [7, с. 158]. До речі, це не просто красива фраза. Про Л. Жебуньова, одного з відомих діячів національно-визвольного руху, С. Чикаленко писав, що він, «коли побував на ювілейнім святі Котляревського, то відтіля вернувся гарячим свідомим українцем...» [33, с. 341]. Така одностайність у оцінюванні події як небуденного явища у тодішньому громадському житті, віднайдення у ній багатьох складників руху за національне визволення породила і значну кількість споминів безпосередніх учасників урочистостей [6, с. 66–77; 7; 10; 18, 142–144; 21; 29; 33, с. 337–340; 34]. Важливим джерелом інформації виступають також дві вміщені у журналі «Киевская старина» статті, написані «по гарячих слідах» [5; 8]. З нечисленних публікацій нашої доби заслуговують на відзначення біографічний роман Ю. Хорунжого про М. Старицького [32] та стаття Ю. П'ядика [28]. Якщо письменник із властивою йому увагою до деталей та історичною точністю